

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ СЕМІОТИКИ У ПРАЦЯХ МИКОЛИ СУМЦОВА

Стаття присвячена науковій спадщині видатного українського вченого, громадського діяча Миколи Сумцова (1864 – 1922). Ранні роботи дослідника, написані під впливом міфологічної школи, розглядаються в контексті дослідження історії української семіотики, її зародження і перших кроків.

Ключові слова: Микола Сумцов, український весільний обряд, народні вірування, символіка, семіотика, етнологія.

Останніми роками серед науковців, які працюють у галузі гуманітарних наук, дедалі більшого поширення набуває застосування семіотичного методу дослідження. Бурхливо розвивається і сама семіотика – наука, яка вивчає знаки, знакові системи культури, політики, суспільства, і, відповідно, мови, створені на їх основі¹. Публікуються роботи, присвячені семіотиці кіно, театру, живопису. Активно розробляється соціальна тематика, зокрема, питання мовного існування у тоталітарному минулому, семіотика радянської міфології тощо. Більше того, семіотика активно застосовується в повсякденному житті нашого суспільства, політичній сфері тощо.

Дослідники розглядають семіотику в кількох аспектах. Так, структурна семіотика вивчає процес руху від форми знаку до його змісту, тим самим на поверхню виходять формальні, структурні аспекти. Комунікативна семіотика вивчає процес руху від змісту до форми. Існує також соціальна семіотика, яка аналізує всі можливі контексти функціонування знаків, які використовуються в суспільстві².

Саме структурна семіотика активно розроблялася науковцями в колишньому Радянському Союзі. Існувала тартусько-московська школа. Тартуський університет публікував відомі "Труди по знаковим системам", без опрацювання яких важко було обійтися науковцям-гуманітаріям, особливо етнологам та культурологам. Ця школа семіотики активно використовувала напрацювання своїх попередників – вчених дореволюційної епохи, особливо тих, які займалися народознавством. Відповідно, елементи структурної семіотики можна віднайти в наукових працях вчених, які працювали в період другої половини XIX ст. В першу чергу йдеться про Олександра Потебню, який у своїх працях, на думку сучасних дослідників, виділив похідні елементи мови моделюючих систем і цим самим на століття випередив ідеї, викладені у згаданих "Трудах по знакових системах"³.

Учень О.Потебні Микола Сумцов (1854 – 1922) використовував аналогічний шлях наукового пошуку. Його наукова спадщина – унікальний матеріал для вивчення історії української семіотики, дослідження її витоків. Звісно, можна говорити лише про початки української семіотики, про її зародження і перші кроки. З певною долею вірогідності можна стверджувати, що міфологічна школа, в дусі напрацювань якої написано чимало праць раннього М.Сумцова, як раз і сприяла дослідженню вченим явищ духовної і матеріальної культури українців під таким кутом зору, який згодом трансформувався в окремий науковий напрям, і, збагатившись своїм власним понятійно-категоріальним апаратом, сьогодні називається структурно-семіотичним методом наукового аналізу.

Микола Сумцов був одним з найвидатніших українських етнографів періоду другої половини XIX – 20-х рр. XX ст. Поставлені вченим окремі проблемні питання не втратили своєї актуальності і досі, його наукова спадщина вивчена ще недостатньо. Реєстр опублікованих наукових праць дослідника складає понад семисот назв наукової продукції, значну частину яких складають етнографічні розробки. 1926 р. В.Камінський розробив першу їх класифікацію. Так, він окреслив шість головних аспектів: обрядове використання хліба; різнобічне

дослідження українського народного весілля; народна демонологія; календарні свята українців, обрядова поезія; казка, казковий елемент в піснях тощо; українська ономастика⁴. У 1997 році була запропонована інша класифікація, побудована за проблемним принципом⁵. Втім, поза сумнівом, дослідження спадщини М.Сумцова під новим кутом зору – як одного з основоположників української семіотики, зокрема, її семантичного рівня, – потребуватиме створення якісно нової класифікації. Можна припустити, що з її допомогою структурна семіотика отримає можливість нового прочитання на діахронічному та синхронічному рівнях багатьох явищ традиційної культури українців.

Одне з головних місць в етнографічних дослідженнях М.Сумцова посідав цикл сімейних звичаїв, особливо – весільні обряди. Вчений торкався різноманітних питань весільної обрядовості: походження українського весільного ритуалу, історія його розвитку та інші. Особливо вирізняється внесок Сумцова в постановку, розробку і висвітлення питань символіки окремих ключових елементів українського весілля.

Йдеться, насамперед, про міфологічні та світоглядні уявлення українців: вірування в небесні шлюби, віднайдення рис небесного шлюбу у людському, участь небесних світил у влаштуванні людської долі (зокрема, шлюбу), весільні символи сонця, грому та дощу, весільні жертвоприношення. Вчений одним з перших звернув увагу на ритуальне використання на весіллі хатнього простору, його організації та функцій, предметів домашнього вжитку. Навіть через століття дослідження цього питання ще було одним з найважливіших наукових завдань⁶. Дослідник не оминув і такого важливого питання, як звукове та ігрове навантаження обряду (молитви, релігійні та обрядові пісні, музика, танець).

Для повного розуміння весільного обряду та пісень М.Сумцов запропонував такий науковий підхід: зіставити елементи весільного ритуалу з давніми народними світоглядними віруваннями, звернувши особливу увагу на зв'язок весільного обряду зі святами народного календаря. Можна говорити вже про початок застосування на діахронічному рівні методів наукового аналізу. Дослідник також широко застосовує порівняльний метод, використовуючи відповідні дані про шлюбний ритуал південних та західних слов'ян, а також давніх індусів, греків, римлян, германців та інших народів. Зазначимо, що і сьогодні для виявлення семантичного значення певного культурного елемента народної культури науковці вдаються до аналогічних кроків, розглядаючи його (явище) в системі різних етнічних культур.

На підтвердження вищезазначеного проаналізуємо погляди дослідника на народні вірування в небесні шлюби, вплив небесних світил на долю людини, привнесення рис небесного шлюбу у весільний обряд. М.Сумцов виділяє сонце, місяць, зорі, землю та блискавки як ті, що займають головне місце в релігійній картині світу давніх народів, оскільки з ними, за народними уявленнями, пов'язана вся доля людини: вони визначають час народження, дають щастя в житті, позбавляють його тощо. Саме вони утворюють пари, які, вважає вчений, більшою чи меншою мірою властиві світогляду українців: небо та земля, місяць та сонце, місяць та зірка, Громовик та Громниці.

Спираючись на праці своїх попередників, широко оперуючи фольклорним та етнографічним польовим матеріалом, М.Сумцов узагальнив наявний величезний фактичний матеріал і визначив існування в релігійній картині світу давні небесні подружні пари, вірування в яких згодом стали характерною рисою українського світогляду.

Так, вчений дійшов висновку, що серед різних за змістом та різночасових за походженням українських уявлень про небесні шлюби найдавнішими є уявлення про шлюб неба та землі. Українцям властиве вірування переважно в подружні стосунки місяця та сонця, де місяць – чоловіче начало. Інші його варіації пов'язані з подальшою трансформацією релігійних уявлень. Поряд з віруванням в одруження місяця з сонцем в українців було поширене вірування в шлюб місяця з вечірньою зорею, зіркою. Ці вірування залишили в українській народній поезії найбагатший слід.

Ці думки дослідника з часом отримали і подальший розвиток, зокрема, у працях відомих російських науковців В.Іванова та В.Топорова, представників тартусько-московської школи семіотики. Вони вказували, що вірування в подружню пару Небо-Земля, де небо має функції чоловічого начала, а земля – жіночого, відносяться до найдавніших індоєвропейських уявлень⁷. Інші дослідники також зазначають, що ця пара є найбільш архаїчною та універсально поширеною парою богів-пращурів, які знаходяться біля витоків теогонічного процесу⁸.

Для українців характерні також вірування в небесну подружню пару місяць-сонце, де місяць

– чоловіче начало, сонце – жіноче. Це чітко простежується за фольклорними даними. Окрім М.Сумцова, аналогічних поглядів дотримувалися О.Потебня⁹, Ів.Нечуй-Левицький¹⁰, Я.Головацький¹¹ та багато інших дослідників другої половини ХІХ ст.

Саме мотив солярного шлюбу, за М.Сумцовим, був переважаючим релігійним мотивом основи українського весільного обряду кінця ХІХ ст. Заслуга вченого полягає у тому, що він вперше в українській етнологічній науці зробив комплексне дослідження весільних солярних символів. Проаналізувавши величезний фольклорний матеріал, весільні обряди інших народів, Сумцов виділив обручку, яблуко, вінок, вогонь як найголовніші такі символи. Зазначимо, що питання про їх семантичне навантаження і в кінці ХІХ ст., і у ХХ ст. ще остаточно не вирішене. Багато дослідників, як сучасники Сумцова, так і його наступники, висловлювали свою незгоду з такою позицією. Скажімо, інших думок дотримувалися Є.Кагаров, Хв.Вовк, пізніше – С.Токарев, П.Дарманський. Втім, і сам дослідник інколи суперечив сам собі, висловлюючи різні ідеї стосовно семантики одного й того самого обрядового елемента.

Цілу наукову дискусію, досить розтягнуту в часі, викликало віднесення М.Сумцовим до числа солярних символів стріли, батога та ціпка. Можна припустити, що в результаті цього українська і світова етнологія збагатилась багатьма новими працями, автори яких дискутували над поставленими М.Сумцовим питаннями. Основні праці вченого з весільної обрядовості були написані переважно у 80-х роках ХІХ ст. Мине майже п'ятдесят років, але саме з М.Сумцовим буде полемізувати Є.Кагаров, висловлюючи діаметрально протилежні думки у своїх працях "Форми та елементи народної обрядовості" (Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – Вип.1. – К., 1928) та "Состав и происхождение свадебной обрядности" (Сборник Музея антропологии и этнографии. – Т. VIII. – Л., 1929).

У коло питань, що цікавили дослідника, входило й дослідження історичних форм шлюбу на Україні. М.Сумцов вважав, що інститут шлюбу в Україні пройшов три історичні етапи свого розвитку – викрадення дівчини, її купівля, шлюб за домовленістю. У весільній практиці українців другої половини ХІХ ст. М.Сумцов підкреслював існування елементів, які він однозначно трактував як пережитки цих первісних форм шлюбу. Зокрема, до таких, що свідчать про побутування звичаю викрадення дівчини, він відніс цикл звичаїв, пов'язаних спільною метою озброєного захисту хати молодої та її родини від почету молодого (влаштування перепон, замикання воріт, імітація боротьби за право увійти у двір, озброєння брата молодої шаблею тощо). Як пережитки форми шлюбу через викрадення дослідник трактував ряд обрядодій, що вказують на войовничий характер дружини молодого (її багаточисельність, наявність хоругви як військової відзнаки, звичай відправлятися до вінця обов'язково верхи, а не пішки та деякі інші). До компонентів весільного обряду, що походять від звичаю купівлі дівчини, М.Сумцов зараховував насамперед сватівську формулу "у вас товар, у нас купець", викуп місця біля молодої та биття рук старости з батьком дівчини після досягнення згоди на шлюб. До елементів весільного ритуалу, що мають своїм джерелом укладання шлюбу за домовленістю, в першу чергу належить обрядове запитання у дівчини її згоди на шлюб та привселюдне висловлення цієї згоди, а також звичай оглядин, надання віна.

Зазначимо, що питання про історичні форми шлюбу завжди було одним з найдискусійніших. І ці дискусії привали понад століття. Позиції науковців розділилися як щодо самих форм шлюбу, так і щодо трактування семіотики різних компонентів. Деякі припущення М.Сумцова згодом знайшли підтвердження в працях відомих українських вчених-етнографів. Активно розробляв ці ж питання також і Хведір Вовк. Він також притримувався думки про викрадення нареченої як одну з найдавніших форм укладання шлюбу, підкреслював неоднозначну роль старости на весіллі. Дослідник вважав, що староста в процедурі весільного ритуалу грає виразно окреслену роль жерця, є посередником між двома родами, в минулому був представником цілого племені¹². Загалом, Хв.Вовк наголошував, що серед усіх слов'янських народів первісна роль старости найвиразніше збереглася саме в українському весіллі¹³. Аналогічним чином трактувала статус старости П.Литвинова-Бартош. Вона також звернула увагу на його особливу роль на весіллі і з огляду на неї розцінювала старосту як представника роду, що в минулому міг бути навіть жрецем¹⁴. В.Охримович у фактах участі всього села у весільній драмі вбачав доказ того, що село перейняло на себе функції роду щодо заміжжя та одруження своїх молодих членів і представником роду в українському весіллі виступав саме староста¹⁵.

Серед сучасних вчених – дослідників української народної весільної звичаєвості – думки про первісне значення весільного старости як представника родового колективу дотримуються, зокрема, В.Борисенко та Н.Здоровега¹⁶.

Чи не найяскравіше вміння Сумцова мислити категоріями майбутнього наукового аналізу проявилось при дослідженні ним етимології слова "коровай". На той момент в науці існувало кілька думок. О.Терещенко виводив походження слова від римських *far, libum farreum*¹⁷. Від слів "краяти", "кроїти" – Хр.Ящуржинський. Якщо можна зробити такий висновок, то Сумцов пішов шляхом структурної семіотики, коли розпочав науковий аналіз, рухаючись від форми явища, в даному випадку короваю, до його змісту. Вчений шукав пояснення, вдаючись до складних лінгвістичних операцій – проводячи паралелі між українською мовою та санскритом. Він вважав, що слово коровай є спорідненим з санскритським *urakarika* – рід пирога, від *ura-kara* – приготування та литовським *karaiszis* – пиріг, хліб. Коровай, *urakarika*, *karaiszis* походять з одного кореня *kr, -fasege*. Таким чином, зробив висновок М.Сумцов, за первісним та найпростішим своїм значенням, коровай – просто хліб¹⁸. В кінці XIX ст. в українців назва коровай утрималась лише за весільним хлібом.

Згодом у процесі своїх наукових пошуків вчений (йдеться, зокрема, про працю "Хлеб в обрядах и песнях", Харків, 1885) переглянув свою попередню думку і подав нову версію. Дослідник ототожнив корінь слова "коров", "крав" з назвою жертвовної тварини – корови. На його думку, це безпосередньо свідчить про заміну жертвоприношення тварини хлібом. Для підтвердження теорії М.Сумцов використовував дані з народних обрядів та пісень, в яких збереглися натяки на цю заміну. Так, в обрядових весільних піснях коровай часто називають рогатим: "А рогат я, богат!"¹⁹.

Лінгвістичний зв'язок між словами "коровай" та "корова" підтверджують і сучасні вчені. Так, В.Іванов та В.Топоров, визнаючи його наявність, співставляють його з важливою роллю корови як символу плідності.

Дещо інакше трактував походження слова Хв.Вовк. За ним, назва короваю мусить мати етимологічний зв'язок з санскритським *krava*, латинським *caro-nis* – м'ясо, старослов'янським *крава* та українським *корова*²⁰. Загалом, вчений вважав, що приготування короваю – уривок стародавнього релігійного культу, що зберігся в ритуалі українського весілля в дуже виразному й непорушному вигляді²¹.

Питання етимології слова "коровай" не було остаточно вирішено і через ціле століття. Укладаючи етимологічний словник, українські мовники також висловлювали різні думки і міркування, оскільки загальноприйнятої етимології слова не було. Найімовірнішим видається походження від праслов'янського *korva* – "корова". Пов'язання слова з давньоіндійським *caruh* "жертвний хліб", латин. *curvus* "зігнутий, кривий", гр. *korwuo2* "кривий, зігнутий" є, на думку вчених, неприйнятним²².

Отже, ближче всіх до наукової істини, якщо можна так висловитись, наблизилися і українські вчені – Федір Вовк та Микола Сумцов.

Без перебільшення можна стверджувати, що в українській етнологічній науці саме Микола Сумцов розпочав комплексне дослідження символічного навантаження явищ, які належать до сфери традиційної весільної обрядовості. Звісно, з позицій сьогодення певні його думки, міркування та ідеї вже можуть бути скориговані. Але все вищенаведене переконливо свідчить, що харківського професора можна вважати одним із основоположників структурної семіотики в Україні.

Сьогодні до структурно-семіотичного методу звертається в Україні вже чимало дослідників. Скажімо, досить тривалий час працює в цьому напрямку О.Курочкін. Мабуть, не таким вже й великим перебільшенням буде стверджувати, що питання весільної символіки не оминав жоден дослідник, який розробляв цю тематику. Особливо актуально це щодо вчених, які працювали в період другої половини XIX – початку XX ст. Власне, в той період науковців мало цікавила як сама структура весільного обряду, аналіз різних етапів шлюбного дійства, регіональні особливості, так і картографування побутування, локалізація термінів, назв тощо. Це все буде справою далекого майбутнього. Їх заміняли питання символіки, символічного навантаження окремих елементів традиційного весільного обряду. Окрім М.Сумцова, над цією тематикою працювали: О.Афанасьєв, Я.Головацький, М.Державін, М.Дикарев, Хв.Вовк, Є.Кагаров, В.Камінський, В.Кравченко, Аг.Кримський, О.Левицький, М.Левченко, П.Литвинова-Бартош,

О.Малинка, О.Маркович, Л.Маячанець, В.Милорадович, В.Охримович, О.Потебня, О.Терещенко, А.Фаминцин, В.Харузіна, К.Червяк, П.Чубинський, В.Яблоновський, В.Ястребов, Хр.Ящуржинський. Це лише побіжний огляд авторів, які публікувалися в "Киевской старине", "Этнографическом обозрении", чиї праці виходили окремими монографіями. Звісно, не всі з них займалися лише народознавством, часто торкалися цих питань побіжно і фрагментарно. Багато з них залишили після себе наукову спадщину, а О.Потебня і М.Сумцов стали світочами європейської та української науки.

¹ Див., наприклад: Агеев В. Семиотика. – М., 2002; Почепцов Г. Основы семиотики. – М.-К., 2002.

² Почепцов Г. Основы семиотики. – С. 18.

³ Несен І. Структурно-семиотичний аналіз та його застосування в етнологічних дослідженнях // Етнічна історія народів Європи. – К., 2008. – № 25. – С. 37.

⁴ Див.: Камінський В. Етнографія та її питання в працях акад. М.Ф.Сумцова // Записки історико-філологічного відділу УАН. – Кн. – VII – VIII. – К., 1926. – С. 16 – 46.

⁵ Див.: Мандебура О. Проблеми української етнографії в науковій спадщині Миколи Сумцова. Дис. канд. іст. наук. – К., 1997. – С. 12 – 15.

⁶ Байбурин А.К., Левинтон Г.А. К описанию организации пространства в восточнославянской свадьбе / Русский народный свадебный обряд. Исследования и материалы. – Л., 1978. – С. 89.

⁷ Топоров В., Иванов В. Славянские языковые моделирующие системы. – М., 1965. – С. 101.

⁸ Мелетинский Е. Поэтика мифа. – М., 1976. – С. 204, 207.

⁹ Потебня А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. – Харьков, 1860. – С. 41.

¹⁰ Нечуй-Левицький Ів. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – К., 1992. – С. 10.

¹¹ Головацький Я. Виклади давньослов'янських легенд або міфологія. – К., 1991. – С. 29, 32.

¹² Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні // Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – Прага, 1925. – С. 218, 222, 319.

¹³ Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні. – С. 334.

¹⁴ Литвинова-Бартош П. Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського повіту на Чернігівщині // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 3. – Львів, 1900. – С. 72.

¹⁵ Охримович В. Значение малорусских свадебных обрядов и песен в истории эволюции семьи // Этнографическое обозрение. – 1892. – № 4. – С. 14, 24.

¹⁶ Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – К., 1988. – С. 36; Здоровега Н. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – К., 1974. – С. 65.

¹⁷ far, farris: 1) хліб, переважно полба, 2) борошно крупного помолу, 3) жертвний пиріг з полби, 4) хліб з полби; farreum, i: пиріг з полби; libum: 1) пиріг (з тертого сиру, пшеничного борошна, яєць та масла), 2) жертвний пиріг (на день народження), 3) жертвні узливання. Див.: Латинско-русский словарь. Изд. 3-е, испр. – М., 1986. – С. 318, 451.

¹⁸ Сумцов Н. О свадебных обрядах, преимущественно русских. – Харьков, 1881. – С. 125.

¹⁹ Сумцов Н. Вказ. праця. – С. 124.

²⁰ Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні. – С. 244.

²¹ Там само. – С. 243.

²² Див.: Етимологічний словник української мови у семи томах. – Т. 3. – К., 1989. – С. 35.

Статья посвящена научному наследию известного украинского ученого, общественного деятеля Николая Сумцова (1864 – 1922). Ранние работы исследователя, написанные под влиянием мифологической школы, рассматриваются в контексте изучения истории украинской семиотики, ее зарождения и первых шагов.

Ключевые слова: Николай Сумцов, украинский свадебный обряд, народные верования, символика, семиотика, этнология.

The article is devoted to the renowned Ukrainian scientist, public figure Mykola Sumtsov (1864 – 1922). The early works of the researcher, written under the influence of the mythological school, are examined in the context of the research of the history of Ukrainian semiotics, its origin and first steps.

Keywords: Nikolay Sumtsov, Ukrainian wedding ritual, folk beliefs, symbolism, semiotics, ethnology.